

Kryzys i wojna jako czynniki kształtujące rozwój myśli socjologicznej w Bułgarii — na przykładzie twórczości Todora Panowa

JULITA PIEŃKOSZ
Uniwersytet Warszawski

Niniejszy artykuł ma na celu pokazanie, jakie znaczenie dla rozwoju myśli socjologicznej w Bułgarii odegrały na początku XX w. wewnętrzne i zewnętrzne konflikty narodowe, w szczególności zaś wojny bałkańskie oraz I wojna światowa. Z jednej strony zostanie pokazane, w jaki sposób przynależność do armii oraz sama wojna, podobnie jak każda zmiana społeczna, kształtuje losy pokolenia uczonych funkcjonujących w danym momencie historycznym, jak wpłynęła na ich postrzeganie spraw państwa i narodu. Z drugiej zaś skupimy się na tym, jakie to miało znaczenie dla samego rozwoju socjologii w Bułgarii, jej instytucjonalizacji, wykorzystaniu jej zaplecza teoretycznego do kształtowania kadr oficerskich, jak również początkach rozwoju socjologii wojska w Bułgarii. Problemy te zostaną zaprezentowane przez pryzmat twórczości jednego z bułgarskich myślicieli pokolenia wojennego, Todora Panowa (1885–1945). Przykład tego socjologa, jako przedstawiciela pokolenia wojennego, pozwoli na wskazanie sposobu, w jaki rodzi się „naukowa podświadomość” uczonych, w jaki sposób przyjmują oni, nierzadko w sposób bezrefleksyjny, narzędzia badawcze i kategorie myślowe, które zawdzięczają głównie kulturowemu i społecznemu kontekstowi swego indywidualnego rozwoju w ramach grupy brzemiennej w kilkupokolenio-

wą tradycję (Bourdieu 2001: 210; Dominiak: 2010). Zarówno specyfika edukacji bułgarskiego socjologa, formacja światopoglądowa i indywidualne wybory, tj. preferowane prądy filozoficzne i myślowe, jak i zmiany makrospołeczne, takie jak pokoleniowe doświadczenie wojny i przynależności do armii, w sposób oczywisty zadecydowały o charakterze wytwarzanej przez niego wiedzy. To kontekstualne podejście wpisuje się jednocześnie w wymagania socjologii, odpowiadając na postulowane przez wielu badaczy pytanie „o przyczyny dominacji takich lub innych kierunków, szkół, mód, a także o wpływ stosunków społeczno-politycznych, konfliktów oraz władzy na rozwój i stan dyscypliny” (Chekkie 1987).

Pokolenie wojenne w bułgarskiej socjologii — ujęcie kontekstualne

Zanim przejdziemy do pokazania, w jakim stopniu przynależność do pokolenia wojennego determinowała obszar zainteresowań bułgarskiego socjologa, należy wyjaśnić, co rozumiemy przez pokoleniową przynależność.

Jej istota, z socjologicznego punktu widzenia, leży nie tyle w wieku biologicznym, ale przede wszystkim w tym, że grupy „starych” i „młodych” generacji w widoczny sposób różnią się od siebie postawami, poglądami, uznawanymi wartościami, aspiracjami, sposobem życia itd. Chodzi więc mniej o biologiczne uwarunkowanie dyspozycji psychologicznych, bardziej zaś o takie, których źródłem są odmienne doświadczenia (tzw. wspólne przeżycie pokoleniowe) i perspektywy życiowe. Dla rekonstrukcji myśli socjologicznej Todora Panowa mają zatem znaczenie nie czynniki genealogiczne czy metrykalne, lecz przede wszystkim kulturowe. Oznacza to, że ramy czasowe, które w najbardziej wyrazisty sposób wyodrębniają daną grupę społeczną jako pokolenie, określają również specyfikę czasów, w jakich owo pokolenie rozwija się i tworzy. To, co wyróżnia jedno pokolenie od drugiego w ujęciu kulturowym, to przede wszystkim odmienny stosunek do dóbr kulturowych wytwarzanych przez „starych” i „młodych” koegzystujących w tym samym czasie historycznym. Pokolenie jako grupa społeczna nawiązuje ze sobą określoną więź, której celem jest wspólne tworzenie i zarazem możliwość obiektywnego określenia jej jako odrębności społecznej. Członkowie grupy społecznej tworzącej dane pokolenie mają wobec siebie zbieżne oczekiwania i w podobny sposób o sobie myślą, tworząc tym samym szczególny sposób pojmowania rzeczywistości i podobny stosunek do istotnych wydarzeń historycznych (Karmolińska-Jagodzik 2012: 194).

Przynależność do danej formacji pokoleniowej nabiera szczególnej wagi, jeśli badacz podejmuje się próby rekonstrukcji dawanej, nieklasycznej, myśli socjologicznej. Zdaniem Roberta Mertona, właśnie w humanistyce, w od-

różnieniu od nauk przyrodniczych, każda klasyczna praca — powieść, esej, praca historyczna — ma tendencję do pozostania częścią bezpośredniego doświadczenia danej generacji humanistów (Merton 1967: 27). Socjologowie, jako przedstawiciele nauk społecznych, znajdują się pośrodku tych dwóch dziedzin życia społecznego, jeśli chodzi o wpływ kontekstu społecznego na jej rozwój. Tendencję tę wzmacnia przynależność do danego środowiska, czy pokolenia, mówiąc językiem Bourdieu społecznego milieu (Bourdieu 2001).

Proces kształtowania się pokolenia nabiera znaczenia wówczas, kiedy można jednocześnie oddzielić się od idei już istniejących, mając jednocześnie w alternatywie możliwość tworzenia nowych idei, często pozostających w sprzeczności z już istniejącymi. W związku z tym, że w pewnym odcinku czasu koegzystują ze sobą dwa sprzeczne nurty poznawcze, światopoglądowe, ideologiczne itp.

W bułgarskiej myśli socjologicznej, poczynszy od końca odrodzenia narodowego¹, możemy wskazać kilka znaczących generacji myślicieli, wyrastających ze swojego środowiskowego milieu, których poglądy kształtowały się zarówno pod wpływem czynników zewnętrznych, w tym dominujących na zachodzie kierunków socjologicznych, jak i wewnętrznych — lokalnego, narodowego kontekstu — sytuacji politycznej, ale także kręgu uczonych². Wśród nich możemy wyróżnić pokolenie narodowców — etnografów, przypadające na okres walki o niepodległość Bułgarii, w swoich analizach odnoszących się do przeszłości Bułgarii, której korzenie tkwią w bułgarskiej zadrudzie³ (należeli do niego Stefan Bobchew i Todor Ikonow), pokolenie wojenne — żyjące już w wolnej Bułgarii, ale targanej licznymi konfliktami wewnętrznymi i zewnętrznymi, w tym wojnami bałkańskimi i I wojną światową (Todor Panow, Petyr Dyrwinow, Dimitr Michalchew). I w końcu ostatnie pokolenie, funkcjonujące jeszcze przed wybuchem II wojny światowej, którego okres działalności przypada na lata 1918–1939. Można określić ten okres jako względną stabilizację i rozwój nauki „normalnej”. Jego przedstawicielami są Ivan Hadzijski, Hristo Vakarelski, Janaki Mołłow, Iruni Sanders, Ilii Janulew i Janko Moraliew.

Na potrzeby tego artykułu istotne jest zaprezentowanie kontekstu funkcjonowania pokolenia wojennego, którego reprezentantem jest Todor

¹ Odrodzenie narodowe — proces odradzania się tożsamości narodowej Bułgarów pod panowaniem osmańskim. Za jego początek przyjmuje się publikację *Historii słowiano-bułgarskiej* Paisjusza Chilendarskiego w 1762 r., a za moment kończący proces odrodzenia narodowego uznaje się powstanie niepodległej Bułgarii w 1877 r.

² Krąg uczonych — w znaczeniu, jakie nadał mu Florian Znaniecki w książce *Społeczne role uczonych*.

³ *Zadruga* — tzw. wielka rodzina, czyli wczesna forma wspólnoty u Słowian południowych, ale także w Rosji.

Panow. Socjolog ten stanowi klasyczny przykład przedstawiciela myślicieli, których okres burzliwych zawirowań i będących ich następstwem wojen bałkańskich (1912–1913) i I wojny światowej, sprowokował do głębszego namysłu nad stanem społeczeństwa bułgarskiego, państwa, ale także roli samej socjologii w emancypacji bułgarskich elit. Kontekst wojenny wyznaczał także sam obszar zainteresowań socjologicznych, dotyczących narodu, państwa czy armii.

Z odzyskaniem niepodległości Bułgarii w 1878 r. rozpoczął się proces przemian modernizacyjnych, ale jednocześnie państwo to pozostało uzależnione od wielkich mocarstw pod względem politycznym i gospodarczym. Stało się to pośrednią przyczyną nieustannych konfliktów społecznych, kryzysów politycznych, walki o władzę środowisk o różnym nastawieniu ideologicznym (ludowym, socjalistycznym, faszystowskim) oraz ścierania się wpływów państw ościennych (Rosji, Austro-Węgier, Niemiec). Ważnym czynnikiem jest tu także oddziaływanie władzy państwowej na to, co można nazwać ramami życia intelektualnego. Dodatkową okolicznością, mającą pośredni wpływ na rozwój refleksji socjologicznej, stał się kryzys tożsamości narodowej, który miał miejsce po wyzwoleniu spod niewoli tureckiej. Kryzys ten był wypadkową dwóch różnych podejść do adaptowania rozwiązań cywilizacyjnych krajów Europy Zachodniej. Z jednej strony była to całkowita negacja kultury Zachodu i próba budowania i odwoływania się do własnej tradycji, z drugiej zaś bezkrytyczne przejmowanie wzorców cywilizacji zachodniej, wręcz niechęć do własnej tradycji i próba jej odrzucenia.

Począwszy od 1878 r., w ciągu sześćdziesięciu lat istnienia państwa, Bułgarzy byli świadkami kilkudziesięciu rządów, bardziej lub mniej trwałych, znajdujących się w mniejszym lub większym stopniu pod wpływem zewnętrznych ośrodków decyzyjnych, łamania zasad konstytucji, dwóch zamachów stanu, powstania narodowego, w końcu rządów o inklinacjach faszystowskich. Kryzysy polityczne, wzajemne oskarżenia o korupcję, ciągłe napięcia społeczne, szczególnie wśród warstwy chłopskiej, w końcu kryzys wojenny stwarzały warunki do legitymizowania rządów autorytarnych w państwie. Wojny bałkańskie i I wojna światowa były dla Bułgarii doświadczeniem bardzo bolesnym. Kraj ten wyszedł z nich okrojony terytorialnie ze wszystkich stron. Był to początek końca snu o powrocie do mitycznej idei Wielkiej Bułgarii. Klęska wojenna z jednej strony stała się przyczynkiem do pojawienia się radykalnych tendencji w polityce, czyli szukania winnych, z drugiej zaś przyczyniła się do namysłu w sferze społecznej; próby znalezienia rozwiązań dla odnowy moralnej i naukowego uzasadnienia klęski (Czekalski 2010: 115). Nowy premier Aleksander Stamboliński widział wojny bałkańskie i I wojnę światową, uznaną za gospodarczą i duchową katastrofę, jako szansę rozpoczęcia nowej polityki kulturowej. Chodziło więc nie tylko o podźwignięcie kraju z kryzysu finansowego, ale także przezwyciężenie zacofania w rozwoju duchowym i polityczno-moralnym w stosunku do krajów zachod-

nioeuropejskich. Pod wpływem wojennej traumy zmienił się także stosunek elit politycznych do tożsamości narodowej i bułgarskości. Wojna zachwiała podstawowymi wartościami, a także zakwestionowała rozwiązania kulturowe przejmowane do tej pory z Zachodu. Nie tyle negowano wzorce zachodnie, co oceniano, że instytucje, światopoglądy, programy kształceniowe zostały przejęte z Zachodu „w sposób śmieszny i nieodpowiedni” (Janew 1989: 309). Rząd Aleksandra Stambolińskiego podkreślał znaczenie warstw chłopskich jako prawdziwych przedstawicieli narodu. Nowa dyrektywa głosiła hasło „ku rodzimoci i zabraniała naśladownictwa wzorców zaczerpniętych z zewnątrz” (Triczkow 1989 [1921]: 162). Konflikt w debacie nad tożsamością narodową Bułgarów podzielił zarówno elity polityczne, jak i naukowe. Hasło „ku rodzimoci” otworzyło nowe horyzonty, jeśli chodzi o badania nad strukturą społeczną wsi bułgarskiej, jej tradycji, obyczajów, przemian. Część inteligencji, rozzaczarowana kopiowaniem wzorców zachodnich, podkreślała znaczenie bułgarskiej historii i tradycji. Wiązało się to także z wybiórczym traktowaniem faktów z przeszłości, selekcją wzorów i tworzeniem kompozycji dostosowanych do aktualnych potrzeb, a wypierających z pamięci wydarzenia zawstydzające, odbierane jako przypadkowe. Dla innych pospieszna adaptacja szybko odkrywanej kultury Zachodu była dobrą strategią do zniwelowania różnic i ostatecznego zdomowienia się społeczeństwa bułgarskiego w świecie nowoczesnym. Różnorodność tych wpływów prowokowała do coraz większej złożoności dyskursu tożsamościowego, aspirującego do zaspokojenia rosnących i wciąż zmieniających się potrzeb wewnętrznie niejednorodnej zbiorowości.

W takich warunkach coraz bardziej narastało napięcie między „starymi” i „młodymi”. W tym tożsamościowym dyskursie szala przechylała się powoli na stronę zwolenników rodzimych wartości i wzorców. W debacie publicznej, w której głos zabierało także wielu przedstawicieli pokolenia wojennego, w tym Todor Panow i Dyrwinow, pojawiało się także rozgoryczenie instytucjami szkolnictwa wyższego, oskarżanymi o debułgaryzację, próbę wynarodowienia poprzez niewystarczającą edukację bułgarskiej historii i tradycji, czy „budowania typu bułgarskiego obywatela” (Gyłybow 1989 [1931]: 299).

Młodzi cieszyli się własnym państwem, ale jednocześnie obserwowali jego słabości w wielu sferach. Rozmiary toczącej się dyskusji wykroczyły więc daleko poza kwestie słabości armii, co zaczęto postrzegać jako efekt powierzchowny o wiele poważniejszych zaniedbań. Istniało powszechne przeświadczenie, że oprócz niemocy militarnej, ogólnej niewydolności aparatu władzy, czy sprzysiężenia się przeciwko Bułgarii pozostałych państw, w tym Rosji, istnieją wewnętrzne przyczyny kryzysu społecznego, których upatrywano przede wszystkim w słabości edukacji (podstawowej, średniej, wyższej), postawie elit politycznych wobec wydarzeń wojen bałkańskich, braku zainteresowania inteligencji ludnością wiejską, korupcją aparatu władzy. Konflikty zewnętrzne i wojny stały się więc czynnikiem,

który miał istotne znaczenie dla samorefleksji, także tej, która pojawiła się w kręgu myślicieli bułgarskich. Todor Panow był jednym z duchowych przywódców nowej generacji Bułgarów, przed którą stanęły inne problemy, niż te, z którymi miało do czynienia pokolenie walczące o niepodległość kraju.

Etos walki narodowowyzwoleńczej w rodzinie Panowa miał bardzo głębokie korzenie i z poszanowaniem tej tradycji był on przekazywany młodemu socjologowi. Droga syna niezbyt zamożnego kupca do kariery naukowej i do socjologii nie była czymś powszechnym w Europie Środkowo-Wschodniej na przełomie XIX i XX w. Jednak Panow zanim stał się socjologiem, przede wszystkim był patriotą i żołnierzem. W 1900 r. przyszły socjolog zaczął uczęszczać do Szkoły Wojskowej w Sofii, którą ukończył z wyróżnieniem w 1904 r. Okres tej edukacji, jak również rodzinne tradycje patriotyczne, ukształtowały w nim poczucie etosu narodowego oraz zaangażowania obywatelskiego. W 1904 r., dzięki stypendium Ministerstwa Wojny podjął studia filozoficzne i prawnicze w Moskwie. Wybór miejsca studiów dla absolwenta Szkoły Wojskowej nie był przypadkowy. Rosja w tym czasie dążyła do zwiększenia swoich wpływów w Bułgarii, zaś rząd bułgarski prowadził aktywną politykę rusofilską. Znajomość języka rosyjskiego umożliwiła Panowowi nie tylko czytanie rosyjskich prac socjologicznych w oryginale, ale także korzystanie z rosyjskich przekładów zachodnich publikacji.

Wzrosło też wtedy zapotrzebowanie na prace naukowe traktujące o nowej sytuacji społeczno-politycznej, a rosyjskie ośrodki wydawnicze zareagowały zwiększoną liczbą publikacji. W latach 1904-1907 ukazało się znacznie więcej przekładów socjologów zachodnich niż w latach bezpośrednio poprzedzających ten okres i następujących tuż po nim. W pierwszej dekadzie XX w. ukazała się ponad połowa wszystkich rosyjskich przekładów zachodnich prac socjologicznych (Głuszkowski 2003).

W pierwszym okresie rozwoju intelektualnego Panow znalazł się także pod silnym wpływem idei grupy myślicieli, tworzących w nurcie narodnictwa — rosyjskiej odmianie psychologizmu, czyli tzw. subiektywnej szkoły socjologicznej. Jej przedstawiciele uważali, że życiem społecznym nie kierują historyczne, obiektywne prawa, lecz jego kształt zależy od świadomej działalności człowieka, mającej podłoże psychologiczne. Struktura i dynamika społeczeństwa natomiast, w odróżnieniu od przyrody, nie znajduje się pod wpływem obiektywnych czynników. Społeczeństwo rozwija się niezależnie od praw, którymi rządzi przyroda.

Kierunek psychologiczny w socjologii, który stał się podstawą przyszłych inspiracji Panowa, reprezentowali najwięksi socjologowie rosyjscy tamtego okresu: Maksym Kowalewski i Eugeniusz de Roberty. W Rosji powstawało wiele tłumaczeń francuskich psychologów społecznych: Gabriela Tadea i Gustave'a le Bona.

Naród, armia, socjologia

Obszarem łączącym pokolenie wojenne bułgarskich socjologów, poza wspomnianą wspólną polityczną wizją państwa, a przede wszystkim diagnozą jego słabości, która odcinała się od dotychczasowej wizji państwa proponowanej przez poprzednie pokolenie, było pole zainteresowań koncentrujących się wokół teoretycznych zagadnień narodu, państwa oraz armii i wojskowości. O ile to pierwsze zagadnienie było w bułgarskiej myśli socjologicznej dość popularne jeszcze w okresie Odrodzenia Narodowego i wynikało z doświadczeń narodowych Bułgarów, o tyle temat armii, czy wojskowości stał się bardziej popularny dopiero wraz z pojawieniem się pokolenia wojennego. Sam sposób myślenia o dwóch tworach rzeczywistości społecznej — narodzie i państwie — jest istotny dla zrozumienia znaczenia, jakie Panow nadawał armii dla odnowy kondycji społeczeństwa.

Rozumienie narodu i państwa wynikało z charakterystycznego dla myśli Panowa łączenia osiągnięć socjologii i psychologii, jako dwóch szczególnych stanów świadomości zbiorowej. Panow wyraźnie podkreślał dychotomię między tymi dwoma twórcami społecznymi. Owa dychotomia nie była jednak w bułgarskiej myśli społecznej niczym nowym. Zależność myśli Karawelowa, Botewa czy Bobczewa od filozofii Herdera oraz kwestia wolności narodowej i trwałości narodu, mimo braku państwa, nakazywałyby odróżniać te dwa twory rzeczywistości społecznej od siebie. Po raz pierwszy jednak Panow wskazywał nie tylko na różnice w ważności obu bytów, co starał się ustalić, czym różnią się one pod względem stanu świadomości zbiorowej. Teoretyczne podstawy tej dychotomii zostały zaprezentowane w jego dwóch pracach: *Psychologia bułgarskiego narodu* oraz *Psychologia tłumów i próba psychologii bułgarskiego narodu*. Obie książki, zwłaszcza w okresie wojen bałkańskich, wywołały duży rezonans społeczny.

W swoich rozważaniach o narodzie Panow odwoływał się do psychologizmu, jak też do spenceryzmu. Naród według niego jest syntezą minionych stuleci, a nie jedynie teraźniejszości: naród, podobnie zresztą jak organizm, może się zmieniać przez kumulowanie treści dziedziczonych i tradycji. Ta ostatnia jest przewodnikiem narodu i stanowi jego duszę. Indywidualność każdego narodu bułgarski socjolog upatrywał przede wszystkim w tzw. odrębności psychicznej, będącą pochodną tradycji historycznej narodu. Język to tylko zewnętrzny objaw indywidualności narodowej, bez którego ona i tak może istnieć. Wykorzystując ustalenia Emila Durkheima, przeprowadził natomiast refutację poglądów, że to jedynie czynniki etniczne konstytuują naród. Poza nimi, zdaniem Panowa, najsilniejszym przejawem danego narodu, jego narodowego charakteru, jest oryginalność i odrębność ogólnego życia zbiorowego (Panow 1913b: 87). Siłę narodu mierzy się przede wszystkim dążeniem do zachowania i spotęgowania wyników kolektywnej indywidualności zbiorowej (Panow 1913b: 89). Naród, który ma

umiejętność samodzielnej twórczości polityczno-społecznej i kulturalnej, jest w stanie przetrwać w warunkach największych kryzysów.

Narodowy charakter danej grupy jest, zdaniem Panowa, wynikiem średniego poziomu poczucia narodowego jej członków. Nie chodziło jednak o oparcie się na ustaleniach psychologii indywidualnej, lecz psychologii tłumu. Ustalenia Gustava Le Bona przeniósł Panow na grupę społeczną, którą jest właśnie naród. Istnienie energii, sił życiowych w narodzie nie wynika z cech psychicznych każdego z członków, lecz tzw. kolektywnej świadomości, kolektywnej woli. Każda jednostka, w momencie, w którym wchodzi do tłumu, gubi cały szereg swoich indywidualnych cech — indywidualną samoświadomość, wolę, sposób analizy. Jednostka w tłumie wykształca nowe cechy. Podobnie naród, nie jest zbiorem indywidualnych cech jego członków, ale sumą średniego poziomu narodowego charakteru.

Narodowy charakter powstaje z najbardziej pierwotnego, podstawowego, duchowego kojarzenia jednakowych stanów świadomości w grupę, wedle podobieństwa odczuwania. Dla socjologa staje się ona istotna dopiero wówczas, kiedy przerodzi się w coś uświadamianego, w społeczny zwyczaj, wyrażający się w odpowiednim postępowaniu utrwalającym się z czasem w postaci instynktu społecznego. Proces ten jest długotrwały, zaczyna się od pierwotnych form duchowych, aż do najbardziej „złożonej formy podobieństwa, czy odczuwania”, czyli narodu (Panow 1913b: 105). Pojawienie się kultury duchowej narodu, na którą składają się literatura, religia, nauka, sztuka, można nazwać świadomymi formami psychiki narodowej.

Znamienne jest, że Panow, definiując czym jest naród, odwoływał się do przeszłości, do przeszłych przeżyć doświadczeń, jednakowych doznań, intersubiektywnego ich odczuwania przez członków wspólnoty. Naród jest tą najbardziej pierwotną formą uspołeczniania, w której rodzą się elementarne stany świadomości zbiorowej. Jednak ta forma uspołecznienia nie ma w sobie energii twórczej. Dlatego tak ważne jest, by naród posiadał własne państwo. Dopiero ta forma uspołecznienia pozwala na sterowanie tą energią i wyzwalać w niej procesy twórcze, jest najbardziej złożoną formą uspołecznienia. Dzięki niej naród wyraża swoją duchową energię i przekształca się w zorganizowaną, podlegającą kontroli strukturę materialną.

Państwo organizuje naród, wprowadza społeczny porządek, zakładający określoną hierarchię wartości, realizuje interes narodowy, dostarcza ram, w których naród się rozwija. Państwo pomaga też rozwijać narodowy charakter (Panow 1913b: 120).

Niemniej z istnienia państwa nie wynika od razu, że istnieje już w pełni uświadomiony naród. Państwo może istnieć, a charakter narodowy jego członków może być wciąż bardzo słaby i dopiero się kształtować. Obie te kategorie są bardzo ważne, ale nie są tożsame. Stanowi to o odrębności bułgarskiej myśli

socjologicznej w stosunku do klasycznych zachodnich koncepcji socjologicznych, w których kategorie „naród” i „państwo” na ogół utożsamiano ze sobą. Z pewnością doświadczenia niewoli tureckiej musiały wpłynąć na to, że w Bułgarii pojęcia te rozpatrywano jako dwie odrębne formy rzeczywistości społecznej. Nie idzie jednak jedynie o przedstawioną powyżej opozycję naród–państwo. W krajach zachodnich państwo na ogół było utożsamiane z organizmem. W socjologii Panowa, mimo wskazania na ważną rolę państwa w kształtowaniu narodowego charakteru, taki punkt widzenia był odrzucany. Stąd też zamiast skupić się w swoich studiach dotyczących narodu bułgarskiego na ewolucji i postępie, punktem wyjścia uczynił on przeszłość. W swoich studiach poszukiwał przede wszystkim przyczyn upadku społeczeństwa bułgarskiego, a nie mechanizmów postępu. Kontekstem do tych rozważań stał się okres wojen bałkańskich. Jego zdaniem przegrana Bułgarii w tych zmaganiach wojennych pokazała, że mimo istnienia państwa bułgarskiego, w dalszym ciągu nie można mówić o w pełni rozwiniętym narodzie. Nie trudno dostrzec, że pojęcia narodu i państwa w socjologii Panowa z jednej strony służyły do opisania rzeczywistości społecznej, z drugiej zaś były imperatywem moralnym, pełniącym funkcje ideologiczne. Stąd jego socjologia była skłonna do normatywizmu, miała kształtować „ ducha narodu”, szczególnie w trudnym okresie lat wojennych. Motywy, jakie kierowały Panowem, kiedy stawiał sobie zadanie opracowania psychologii bułgarskiego narodu, wynikały wprost z trudnych czasów, w których przyszło mu żyć i pracować.

Wojna jest dobrym momentem do badań, ponieważ wyzwala w narodzie te cechy dystynktywne, które na co dzień ciężko dostrzec, jest to moment traumy, a jednocześnie refleksji

— pisał Panow we wstępie do swojej pracy (Panow 1913a: 4). Publikacja ta miała w sposób naukowy pokazać, czym jest naród bułgarski, jednocześnie Panow stawiał sobie szersze zadanie, które miało zapoczątkować proces „samopoznania narodowego” (Panow 1913a: 4). Stawiał więc przed socjologią zadanie uświadczenia narodu, miała to być socjologia dla Bułgarii. W centrum zainteresowania Panowa znalazł się naród bułgarski i jego społeczno-kulturowe osobliwości.

W inkryminowanej monografii Panow podkreślał, że Bułgarijczy są narodem heroicznym, ale w sensie politycznym jeszcze niedostatecznie rozwiniętym, nie wykształcił się bowiem w dalszym ciągu ich „charakter narodowy”. Jego zdaniem nie cała populacja znajdująca się w granicach państwa bułgarskiego może być określona mianem narodu. Takiego prawa odmawiał Panow inteligencji bułgarskiej, która według niego stanowi tę grupę, w której nie pojawiły się jednokowe stany świadomości. Rozróżniał przy tym elity inteligenckie oraz masy inteligenckie. Te drugie nie mają poczucia interesu narodowego, a kierują się jedynie interesem partykularnym. Główny grzech inteligencji bułgarskiej Panow widział w tym, że mimo iż sama wywodzi się z warstw ludowych, wiejskich, zafascynowała

się „nowym, ponadlokalnym światem i kieruje się innymi wartościami, niż narodowe” (Panow 1913b: 14)

Odrodzenie moralne elit miało być warunkiem koniecznym do podniesienia narodowego charakteru społeczeństwa bułgarskiego. Panow zwracał uwagę na dyletantyzm inteligencji bułgarskiej, wynikający z niezbyt gruntownego wykształcenia, na zaniedbanie przez nią kwestii państwowych i narodowych. Duży, aczkolwiek wciąż niewykorzystany, potencjał narodowy tkwi natomiast w ludności wiejskiej. Ten tzw. *narod cyrvulan* jest materiałem, który dopiero w przyszłości ma szansę stać się narodem prawdziwym. Powstanie narodu wymaga pełnego narodowego zjednoczenia w stanach odczuwania i stworzenia samodzielnej kultury. W przypadku ludności wiejskiej tego pełnego narodowego zjednoczenia wciąż nie ma, podobnie kultura narodowa jest bardziej wyrazem adaptacji wzorów z zewnątrz niż własnego, rodzimego udziału (1913b: 15). Stąd też wydzwignięcie, uświadomienie warstwy wiejskiej, to podstawowe kryterium praktyczne, które powinno zająć elity.

Kontekst polityczno-społeczny i rozważania na temat narodu stały się też podstawą do socjologicznych rozważań bułgarskiego socjologa na temat armii oraz roli socjologii, jaką ma ona odegrać w jej kształtowaniu. Panow stawiał przed armią ważne zadanie: działanie skuteczne, by pobudzić masy i zintegrować je wokół spraw narodowych oraz wypracowanie teoretycznej aparatury pojęciowej, by móc precyzyjnie odpowiedzieć na pytania: czym jest naród, jakie siły go konstytuują, z jakich składa się elementów.

Wielu współczesnych socjologów podejmujących próby rekonstrukcji klasycznej myśli socjologicznej uważa, że przynajmniej do czasów I wojny światowej ignorowała ona studia na temat wojny, armii i zbiorowej przemocy (Shaw 1984; Giddens 1985, Scruton 1987a, Mann 1988, Joas 2013). Dopiero po I wojnie światowej w sposób bardziej systematyczny zaczęły się pojawiać badania poświęcone charakterystyce wojny, a w okresie konfliktu japońsko-chińskiego H. Lasswell wystąpił z koncepcją państwa garnizonowego (Wiatr 1964: 21). W polu zainteresowań klasyków socjologii o wiele częściej pojawiały się analizy dotyczące nowoczesności ujmowane w kategoriach racjonalności w wymiarze uniwersalnym, wzrostu gospodarczego, postępu naukowego i pokoju. Socjologia w tym okresie ze swej natury była bardziej „pacyfistyczna”. Wojna nie była postrzegana jako zwykła i strukturalnie wewnętrzna cecha życia społecznego, bardziej zaś jako irracjonalny, atawistyczny element z okresu pierwotnego, który zniknie wraz z coraz bardziej intensywnym rozprzestrzenieniem się nowoczesności (Maleshevic 2010: 5). Także późniejsza, powojenna recepcja klasycznej myśli socjologicznej uwypuklała te tematy, które były istotne z punktu widzenia ówczesnej rzeczywistości, np. kwestie statusu społecznego, podziału pracy, edukacji, industrializacji, biurokracji, czy też zmiany w wartościach religijnych i kulturowych. Z klasycznej myśli socjologicznej „wyszukiwano”

tylko to, co wpisywałoby się w ówczesne trendy, pomijając inne tematy, które dla klasyków były ważne.

Należy jednak zaznaczyć, że wielu czołowych myślicieli podejmowało pewne problemy związane z rolą armii w społeczeństwie, nawet jeśli kwestie te nie były przez nich dogłębnie studiowane. W pracach Emila Durkheima na ogół dominowała wizja, że życie społeczne przeważnie przebiega w zgodzie, wojna zaś stanowi wyjątek od reguły życia społecznego, to jednak w swojej teorii na temat solidarności francuski uczony dostarczył całkiem ciekawych analiz na temat wojny i przemocy. (Giddens 1986:43). W pracy na temat samobójstw udowodnił, że wojna i współczynnik samobójstw są odwrotnie proporcjonalne (Durkheim 2006). Poza samobójstwem altruistycznym wybuch wojny prowadzi raczej do znacznej redukcji liczby samobójstw, zaś szczególnie wojny narodowe wzmacniają integrację społeczną i moralną społeczeństwa. W pracach Ludwika Gumplowicza wojna pojawia się jako przejaw biologicznego prawa walki o byt, zaś Herbert Spencer poświęcił problematyce socjologii wojska większą uwagę — podejmując próbę stworzenia systemu pozytywistycznej teorii społeczeństwa.

W przypadku socjologii bułgarskiej, która nie należała do nurtu socjologii klasycznej i do której bardziej pasuje miano socjologii krajów peryferyjnych, temat wojny, narodowych konfliktów, napięć społecznych wpisywał się w obszar analiz naukowych, ponieważ zjawiska te targwały młodym państwem, począwszy od odzyskania niepodległości. Jak zostało to wcześniej przedstawione, sama wojna i konflikty narodowe stanowiły kontekst do analiz i refleksji nad wieloma obszarami życia społecznego. Z punktu widzenia rozwoju socjologii okoliczności te były znaczące dla ówczesnych rozważań na temat socjologicznych aspektów funkcjonowania armii, jej roli w życiu społecznym, jak również przyczyniły się do instytucjonalizacji socjologii.

Jeszcze przed wybuchem wojen bałkańskich Todor Panow był silnie związany z armią, poprzez rodzime korzenie i kultywowany w rodzinie etos walki narodowowyzwoleńczej, edukację w szkołach wojskowych oraz służbę w armii. To z jego inicjatywy doszło do instytucjonalizacji socjologii, to także on jako pierwszy podjął zagadnienie armii jako grupy społecznej.

Początkowo próba instytucjonalizacji socjologii wyrażała się w publikacji tekstów socjologicznych na łamach „Przeglądu prawniczego”, którego redaktorem, ale też bliskim współpracownikiem Panowa w czasopiśmie był starszy pokoleniowo Stefan Bobchew. W 1908 r. utworzono w Bułgarii Akademię Wojskową, której głównym celem było kształtowanie kadr oficerskich i rozbudzenie ducha patriotyzmu. Z inicjatywy Panowa, który został wykładowcą uczelni, rozbudowano znacznie zakres przedmiotów humanistycznych, takich jak filozofia, prawo, psychologia, ekonomia polityczna. Biorąc pod uwagę, że socjologia w tym czasie nie miała silnej pozycji w Bułgarii, nie była przedmiotem wykładowym

nawet na największej i najstarszej uczelni bułgarskiej — Uniwersytecie Sofijskim, zasługi Panowa na tym polu były duże. Przyczynił się on do umieszczenia socjologii wśród kursów dla studentów Akademii Wojskowej. Zadanie miało pewien zamysł, który wpisywał się w szerszy kontekst polityczny związany z naprawą państwa, który Panow z powodzeniem realizował. Zadaniem wykładowców było nauczanie zagadnień z zakresu moralności osobistej, rodzinnej, etyki obywatelskiej. Z czasem doszło do stworzenia kursu „Społeczne podstawy rozwoju”. W jego ramach realizowano wykłady na temat socjologii, socjologii wojny, filozofii, ekonomii społecznej i psychologii tłumu (Arhiv na Voenna Akademia). W sposób kompleksowy wykłady z tych przedmiotów miały pełnić ważne funkcje aplikacyjne w kształtowaniu przyszłych kadr oficerskich. Szczególnie wykłady z zakresu socjologii i psychologii tłumów Panow traktował jako misję, której celem było kształtowanie nowego pokolenia Bułgarów — żołnierzy, świadomych własnej tożsamości (Fotev 2004: 67).

Wykłady były przeznaczone dla studentów I i III r., a podstawą nauczania był opracowywany w tym czasie przez Panowa podręcznik *Socjologia*. Książka ta, stanowiąca krytyczny przyczynek do recepcji myśli socjologicznej w Bułgarii, stała się wkrótce podstawowym podręcznikiem z zakresu socjologii w Akademii Wojskowej (Panov 1911). Wykłady były poświęcone najbardziej popularnym metodom w socjologii oraz teoriom socjologicznym; Augusta Comte’a, teoriom organicznym Herberta Spencera, ewolucjonistycznym Karola Darwina, materialistycznym Karola Marksa. Jednak nie chodziło jedynie o zaprezentowanie studentom popularnych teorii socjologicznych. Szczególnie socjologia, socjologia wojny i psychologia tłumów miały być użyteczne i praktyczne dla studentów. Była to zupełnie odmienna praktyka od tej, którą realizowali przedstawiciele starszego pokolenia, wykładający na Uniwersytecie Sofijskim, na którym socjologia nie była przedmiotem obowiązkowym, ale zastępowano ją nauką prawa i historią. Praktyczny pogląd na młodą dyscyplinę był wyrażany przez Panowa niemal we wszystkich jego publikacjach. Stanowiła ona dla niego, obok militarnych i politycznych zainteresowań, źródło największych inspiracji intelektualnych.

Zarówno analiza notatek z wykładów dla studentów, jak również dwóch jego najważniejszych prac: *Socjologii* oraz *Psychologii bułgarskiego narodu* pomogą zrekonstruować sposób myślenia Panowa o socjologii nie jako o nauce gabinetowej, ale mającej realne przełożenie na funkcjonowanie armii. Socjologia, jego zdaniem, jest nauką istotną przede wszystkim dla ludzi rządzących na wielu poziomach i w różnych organizacjach, zwłaszcza tych współtworzących państwo.

Panow zajmował się badaniem armii jako szczególnej grupy społecznej, co jak wspomnieliśmy wcześniej nie było zbyt częstą praktyką w tym okresie w socjologii zachodniej. Armia jest, jego zdaniem, istotną częścią narodu, ale pod względem samej organizacji przypominającą państwo — charakteryzuje

ją bowiem społeczny porządek, hierarchia wartości i silnie sformalizowana więź wśród członków. Jednocześnie cechy te pozwalają rozwijać narodowy charakter żołnierzy i realizować interes narodowy. Armia, podobnie jak naród, charakteryzuje się także odrębnością tzw. psychiczną, wywodzącą się ze wspólnych doświadczeń służby wojskowej i wspólnej walki — jest ona jednak wtórna w stosunku do formalnych uwarunkowań wynikających z bardzo złożonej struktury formalnej.

Jednak ważniejsze niż wewnętrzne stosunki istniejące w armii było dla Panowa przyjęcie funkcjonalnego rozumienia armii; jako grupy przeznaczonej do zwycięskiej walki oraz jako części inteligencji bułgarskiej. Dlatego istotna była dla niego rola, jaką miały odegrać socjologia i psychologia tłumu w Akademii Wojennej. Wiedza z zakresu socjologii i psychologii tłumów usprawniają zarządzanie i jego dostosowanie do zmiennych warunków organizmu społecznego jako swoistego systemu (Panow 1911 b:10). Panow traktował socjologię w sposób instrumentalny, z nadzieją, że wykładanie jej studentom Akademii Wojskowej przyczyni się do lepszego rozumienia przez nich mechanizmów i prawidłowości życia społecznego, co może okazać się użyteczne w trakcie służby dla narodu i państwa.

Nie podobna ignorować osiągnięć nauk socjologicznych, które podejmują kwestie prawidłowości życia społecznego, produktem którego jest także armia. Podobnie sama socjologia, która odkrywa mechanizmy życia społecznego nie może ignorować grupy, która odgrywa istotną rolę w życiu społecznym, a więc armii. (Fotev 2004: 152)

Przekonanie Panowa o roli „nauk społecznych” w kształceniu przyszłych oficerów bułgarskich było zarówno pochodną polityki edukacyjnej Carstwa Bułgarskiego, jak też wynikało z poparcia bułgarskiego uczonego dla idei silnego państwa bułgarskiego, którego uosobieniem jest m.in. armia i etosu patriotycznego wpajanego mu od dzieciństwa.

Inspirując się myślą Gustave’a Le Bona, Panow wiedział i rozumiał, że Europa wchodzi w okres szybkich i głębokich przemian cywilizacyjnych. Narody, których elity należycie kierunek tych zmian zrozumieją, wyjdą z nich wzmocnione. Natomiast te, których rządy ewolucja poglądów, dążeń, uczuć szerokich mas ludności będzie zaskakiwać, staną się przedmiotem obcego wyzysku gospodarczego i politycznego. Warstwą kierującą życiem społeczno-państwowym jest jej inteligencja, w której skład wchodzi także kadra oficerska. Podniesienie na możliwie najwyższy poziom jej wiedzy z zakresu nauk społecznych, jej rozumienia praw ewolucji społecznej, umiejętności odróżniania przemijających nastrojów tłumów od trwałych dążeń narodu — to warunek konieczny, by Bułgaria wywalczyła sobie należne jej stanowisko w świecie cywilizacyjnym.

Panow uważał, że dla zrozumienia takich zjawisk społecznych jak wojna nie wystarczą studia historyczne. Być może nieco naiwnie Panow dostrzegał w socjologii potencjał nauki, mającej syntetyzować całą empiryczną

wiedzę o społeczeństwie, która w sposób naukowy wyjaśni realne zagadnienia życia społecznego. Uważał, że racjonalna samowiedza socjologiczna doprowadzi do zbiorowych dążeń i działań charakteryzujących się myśleniem logicznym, właściwą oceną sytuacji społecznych, nie tylko przez osoby na co dzień zajmujących się nauką, ale przez żołnierzy, oficerów, klasę rządzącą.

Korzyści, jakie niesie socjologia, Panow najpełniej wyłożył w zbiorze wykładów dla studentów Bułgarskiej Akademii Wojennej (Fotev 2004: 67–284). Wśród najważniejszych znalazły się następujące założenia:

(1) Znajomość praw socjologii jak i psychologii tłumu pomoże każdemu inteligentnemu człowiekowi nie tylko zrozumieć historię w nowej perspektywie, ale także objaśni mu wiele zjawisk współczesnych społeczeństw. (2) Jako członek współczesnego społeczeństwa, żołnierz także ulega zjawiskom psychologii tłumu; ucząc się socjologii może korygować stopniowo swój charakter i kontrolować uleganie emocjom tłumu (3) Jako przyszli oficerowie żołnierze powołani są, by być wychowawcą tłumu. Nauczanie psychologii tłumu pomoże oficerowi poprawnie ocenić psychologię żołnierza i umożliwi skorygowanie jego charakteru i wyuczenie w nim dobrych cech (4) Wiedza o zachowaniu tłumu jest przydatna zarówno w czasie wojny, jak i pokoju. Prawa psychologii tłumu są orężem, dzięki któremu można przewidzieć zachowania i ich efekty. (5) Użyteczność psychologii tłumu jest ważna w kierowaniu bitwą. (Fotev 2004: 180)

Todor Panow był pierwszym uczonym w Bułgarii, którego dyscyplinarna identyfikacja nie pozostawia wątpliwości. Mimo braku profesjonalnych studiów socjologicznych, nie jest przesadą określenie go mianem socjologa. Socjologia Panowa nie mogła mieć, niestety, szerszego oddźwięku w Bułgarii z racji bardzo krótkiego okresu jego naukowej aktywności. Należy wziąć tu pod uwagę, że generacja, do której Panow należał i w której ukształtowało się naukowe podejście do zagadnień narodu, bułgarskości, znaczenia państwa, a więc z lat 1905–1918, przypadła na czas bardzo poważnych kryzysów zakłócających twórczość naukową, najpierw w wyniku wojen bałkańskich, a potem I wojny światowej. Był to główny powód, dla którego Panow nie stworzył własnej szkoły naukowej. Jednocześnie jednak to właśnie ten wojenny kontekst ukształtował jego myślenie o socjologii. Studia Panowa zmierzały do opisu lub interpretacji rozmaitych prawidłowości i mechanizmów życia zbiorowego i stanowiły intelektualną reakcję na wielkie społeczne zmiany i problemy kraju. III Carstwo Bułgarskie, osłabione w wyniku wojen bałkańskich, stanęło na nowo przed problemem zdefiniowania tożsamości narodowej. Według niektórych uczonych socjologia mogła być tą nauką, która miała za zadanie kształtować tę tożsamość. Przede wszystkim chodzi tutaj o zainteresowanie powstaniem narodu, rolą inteligencji i warstw wiejskich w tym procesie. Ugruntowany światopogląd patriotyczny miał, podobnie jak w przypadku wielu innych uczonych bułgarskich w okresie wojen bałkańskich, udział w wyborze ob-

szaru zainteresowań badawczych. Uformowały się w tym okresie trzy ważne grupy zagadnień podejmowane przez uczonych bułgarskich: problem narodu i państwa, kwestia tożsamości kulturowej społeczeństwa oraz zagadnienie jego integralności i suwerenności politycznej. Należy podkreślić, że zagadnienia te, charakterystyczne dla socjologii Europy Środkowo-Wschodniej w okresie, kiedy narody te nie posiadały własnego państwa, w Bułgarii nabrały znaczenia właśnie w okresie kryzysu politycznego okresu wojen bałkańskich i I wojny światowej. Jednocześnie refleksja, która pojawiała się wśród uczonych bułgarskich w wyniku kryzysu wojennego, ukształtowała początki socjologii wojska, a więc subdyscypliny, która w klasycznej myśli socjologicznej nie odegrała większego znaczenia, jak również przyczyniła się do przededefiniowania znaczenia nauki socjologii do celów aplikacyjnych.

Literatura

- Bourdieu, Pierre. 2001. *Reguły sztuki. Geneza i struktura pola literackiego*. Kraków: Universitas.
- Czekalski, Tadeusz. 2010. *Bułgaria*. Warszawa: Trio.
- Chekkie, Dan. 1987. *American Sociological Hegemony: Transnational Explorations*. Lanham: Univeristy Press of America.
- Dominiak, Łukasz. 2010. *Lucien Levy-Bruhl i jego koncepcja mentalności pierwotnej*. Maszynopis rozprawy doktorskiej. Toruń.
- Durkheim, Emile. 2006. *Samobójstwo. Studium z socjologii*. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Giddens, Anthony. 1985. *The Nation-State and Violence*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, Anthony. 1986. *Durkheim on Politics and the State*. Cambridge: Polity Press.
- Głuszkowski, Michał. 2003. *Wpływy rosyjskie na socjologię polską w latach 1864–1918*. Maszynopis pracy magisterskiej. Toruń.
- Gylybow, Konstantin. 1989 [1931]. *Inteligencja i europeizacja*. W: Wojciech Gałązka. *Naród i kultura. Antologia tekstów o narodzie i kulturze bułgarskiej*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński.
- Fotev, Georgi. 2004. *Voenna sociologia v Bulgaria prez purvata polovina na XX vek*. Sofia: Voenno izdatelstvo.
- Janew, Janko. 1989. *Wschód czy Zachód*. [W:] Wojciech Gałązka (red.) *Naród i kultura. Antologia tekstów o narodzie i kulturze bułgarskiej*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński.
- Joas, Hans. 2003. *War and Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Karmolińska Jagodzick, Ewa. 2012. *Komunikacja międzypokoleniowa — rozważania wokół różnic kulturowych*. [W:] *Studia Edukacyjne*. Nr 21.

- Maleshevic, Sinisha. 2010. *The sociology of war and violence*. New York: Cambridge University Press.
- Mann, Michael. 1988. *States, War and Capitalism: Studies in Political Sociology*. Oxford: Blackwell.
- Merton, Robert. 1967. *On Theoretical Sociology. Five Essays, Old and New*. New York-London: The Free Press, Collier Macmillan Publishers.
- Ossowska, Maria. 1963. *Koncepcja pokolenia*. [W:] *Studia Socjologiczne*. Nr 2.
- Panow, Todor. 1911a. *Social-ekonomicheskite utopi*. Sofia: G.M. Chomonev.
- Panow, Todor. 1911b. *Sociologiat*. Sofia.
- Panow, Todor. 1992 [1913a]. *Psihologia na bulgarski narod*. Veliko Tyrnovo.
- Panow, Todor. 1913b. *Psihologia na masite i opit wurhu psihologiat na bulgarski narod*. Sofia.
- Panow, Todor. 2004 [1909]. *Iz sociologia prilozhena kum voenno delo. Kurs na starshya klas pri voennoto uchilishte*. [W:] Georgi Fotev red. *Voenna sociologia v Bulgaria prez purvata polovina na XX vek*. Sofia: Voenna Izdatelstvo.
- Shaw, Martin. 1984. *War and Social Theory*. [W:] Martin Shaw (ed.). *War, State and Society*. London: Macmillan, s. 1-24.
- Scruton, Roger. 1987a. *Left and Right: War and Peace*. W: *British Journal of Sociology*. Nr. 38(2), s. 281-285.
- Szczepański, Jan. 1971. *Wspólne cele socjologii i polska szkoła narodowa*. [W:] *Odmiany czasu teraźniejszego*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Triczkow, Boris. 1989 [1921]. *W oczekiwaniu na narodziny narodu*. [W:] Wojciech Gałązka. *Naród i kultura. Antologia tekstów o narodzie i kulturze bułgarskiej*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński.
- Wiatr, Jerzy. 1964. *Socjologia wojska*. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej.
- Zimbardo Philip, 1999. *Psychologia i życie*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Julita Pieńkosz

Crisis and War as Factors Shaping the Development of Bulgaria's Sociological Thought — An Example of Todor Panov's Works

Abstract

The aim of the article is to show two aspects of the social impact of the war. On the one hand, a war (as any other social change) determines the fate of the generation of scholars at any given historical moment. On the other hand, it shows the importance of military sociology and the validity of its application. The text focuses on parts

of Bulgarian social thought of the 19th century, particularly on Teodor Panow's works — a representative of the Bulgarian "war generation." The text also attaches some importance of the Balkan Wars and the World War I to the institutional and theoretical development of the Bulgarian social sciences.

Keywords: military sociology, Bulgarian sociology, national sociology, nation.

